

Jože Hudales

Dr. Jože Hudales je izredni profesor za etnološko muzeologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Znanstveno se ukvarja tudi s sodobnimi trendi v muzeologiji in študijami materialne kulture ter historične antropologije. Bil je dolgoletni vodja Muzeja Velenje. Je avtor številnih monografskih del in znanstvenih člankov.

Tone Ravnikar

Dr. Tone Ravnikar je docent za srednjeveško zgodovino na Filozofski fakulteti v Mariboru in avtor številnih znanstvenih člankov ter monografij. Dve desetletji je delal kot kustos v Muzeju Velenje.

UVODNA BESEDA

Nekaj misli o odprtih vprašanjih iz preteklosti Šaleške doline

Po dobrih dveh desetletjih, odkar je izšla zadnja redna – trinajsta knjiga iz knjižne zbirke Šaleških razgledov – in tik pred tridesetletnico izhajanja Šaleških razgledov, je pred vami spet tiskana izdaja petnajste številke Šaleških razgledov. Urednika, ki sva bila že leta 1988 med pobudniki in nato vse do leta 1996 med najbolj vnetimi sodelavci ter uredniki posameznih zvezkov zbirke (Jože Hudales ŠR 1 in 7, Tone Ravnikar pa ŠR 2, 3 in 8), pa sva se že leta 2012 zelo razveselila dejstva, da je Knjižnica Velenje prva resneje začutila, da je s prenehanjem izdajanja ŠR zazijala na področju založništva v Šaleški dolini velika praznina, ki je ni mogla pokriti sicer bogata vsakoletna bera različnih izdaj v Vele-

nju. Tradicijo so zato v Knjižnici Velenje nadaljevali najprej z izdajo 14. številke Šaleških razgledov, ki so izšli 2012 le v digitalni obliki, zdaj pa so skupaj s 15. številko ŠR luč sveta ugledali še v klasični obliki.

Ob začetku izdajanja Šaleških razgledov smo v drugi številki, ki je izšla leta 1989, objavili tudi prispevek z naslovom »Razmišljanja ob nekaterih odprtih vprašanjih iz preteklosti Šaleške doline« avtorja Toneta Ravnikarja. V tem tekstu je avtor na dobrih 20 straneh naredil kratek pregled šaleškega zgodovinopisja do tega časa ter odprl nekaj takrat najbolj perečih vprašanj, vezanih na (ne)poznavanje preteklosti doline. Če v stavku, dveh povzamemo tam zapisano, lahko ugotovimo, da je izpostavil kot najbolj nepoznana obdobja t. i. starejša obdobja, se pravi čas pred 18. stoletjem. Po drugi strani pa ugotavlja, da so vsaj osnovne poteze dogajanja v 19. in 20. stoletju poznane bolje ali celo zelo dobro.

Ob ponovnem zagonu Šaleških razgledov v letu 2017 sta urednika smatrala za potrebno, da ponovno pretreseta in po skoraj treh desetletjih prevrednotita in na novo ocenita stanje zgodovinopisja v Šaleški dolini. Že na začetku pa je potrebno zapisati, da cilj urednikov ni narediti popoln seznam izdanih del s področja zgodovinopisja v času med letoma 1998 in 2017, še manj natančno analizo le-teh, temveč s pregledom nekaterih ključnih tekstov opozoriti na najpomembnejše in predvsem na tiste teme, ki še niso doživele interpretacije oz. je njihova interpretacija pomanjkljiva.

Pregled bo opravljen po kronološki metodi od najstarejših dob do sodobnosti. Poznavanje najstarejše preteklosti doline bo tudi s pomočjo Šaleških razgledov, ki jih zainteresirani bralec držiš v rokah, naredilo pomembne korake naprej. Poseben sklop razprav, posvečenih najstarejšim dobam življenja v dolini, prinaša celo vrsto novih oz. reinterpretacij starejših ugotovitev. Prav tako lahko zapišemo, da je z razpravami Mitje Brodarja, od katerih sta dve izšli v Arheološkem vestniku (Paleolitske in mezolitske najdbe iz jame Špehovke pri Zgoranjem Doliču, Arheološki vestnik 44, 7–28, 1993; Mornova zijalka pri Šoštanju, Arheološki vestnik 47, 9–28, 1996) ter

ena v zborniku Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice, Ledenodobni ljudje v Šaleški dolini, 39–55, Velenje 1999, védenje o dogajanju v predzgodovinskih časih ljudskega bivanja doseglo točko, ki jo bo verjetno le težko bistveno preseči. Za kaj takega bo verjetno potrebno še kakšno odkritje prazgodovinskega bivališča človeka.

Drugače pa velja za t. i. arheološka obdobja. Če smo morali zapisati, da je védenje o teh časih omejeno na sporadične najdbe, lahko ugotovimo, da se je stanje komaj spremenilo. Za predantični čas smo v vmesnem času prišli do nekaterih novih podatkov oz. do potrditev že do tega časa izraženih domnev. Tako je prišla na plan ne povsem definirana lesena struktura ter nekaj kosov keramike, ki omogočajo trditev, da je na prostoru Šaleškega gradu v pozni bronasti dobi ali v t. i. dobi kulture žarnih grobišč najverjetneje res stala manjša naselbina /stavba. Prav tako je bila potrjena z večjim številom najdene keramike naseljenost Gradišča v Zabrdi pri Velenju v železni dobi, ki jo gre povezovati s približno sočasno datiranimi najdbami v Bevčah. O tem je že leta 1999 pisala Danijela Brišnik v že omenjenem zborniku Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice iz 1999 leta (Od kamnitih sekir do terre sigillate, 57–70). Vendar je védenje še danes na povsem isti ravni, saj dolina nima svojega arheologa, ki bi lahko posvetil svoje delo njenemu preučevanju. Poleg tega pa je raziskovanje še dodatno zelo omejeno in v naprej obsojeno le na drobce zaradi izginjanja dolinskega dna in z njim seveda tudi najperspektivnejšega dela za preučevanje. To se je pokazalo na prostoru Škal, kjer je rob antične naselbine, ki jo je še do nedavnega označeval odkriti rob antične stavbe na predelu z ledinskim imenom Groblje, kot zadnji pred nekaj leti postal žrtev saniranja posledic ugrezanja dna. Še huje pa je na delu (danes že izginule) vasi Družmirje z ledinskim imenom Falkov kloster, ki je dolgo časa kljuboval ugrezanju in je bila tako s terenskimi pregledi kot merjenji ugotovljena poznoantična in / ali zgodnjeselednjska poseljenost in katere raziskava bi lahko prinesla povsem unikatne podatke o najmanj poznani dobi v preteklosti naše doline, pa je bila izvedba raziskav dosledno

onemogočana. Danes pa je to predel, ki ga domačini poznajo kot šaleški Grand Canyon in je dokončno zamujena priložnost za raziskave. Zgolj upamo lahko, da se ne bo zgodilo podobno z detektiranim najdiščem pri cerkvi sv. Ulrika in Marije v Gabrkah. O novih najdbah in ugotovitvah sicer v pričujoči številki razgledov poroča tudi Danijela Brišnik in vsaj do neke mere dviga zastor nevednosti, ki prekriva ta najstarejši zgodovinski čas.

Lahko pa zapišemo, da je šaleško zgodovinopisje naredilo veliko korakov naprej pri poznavanju srednjeveškega časa v šaleški preteklosti. Srednjeveški čas je bil upravičeno prepoznani kot eno najpomembnejših obdobjev v razvoju doline ter je doživel vrsto raziskav in izdanih razprav ter monografij.

S srednjeveškim obdobjem se je v svojih razpravah veliko ukvarjala Danijela Brišnik, ki je skupaj s Tonetom Ravnikarjem leta 1999 izdala monografijo z naslovom Grad Šalek in z njo postavila enega temeljnih kamnov slovenske srednjeveške arheologije. Svoja raziskovanja je, dokler je še delala v Muzeju Velenje, nadaljevala ter jih sklenila z razpravo z naslovom Od poznoantičnih loncev do šaleške pivske čaše, ki je izšla leta 1999 kot del že nekajkrat omenjene monografije Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice. Poleg tega je objavila še več krajših pa tehtnih razprav s to tematiko.

Enako pomembna je bila tudi izdaja izvrstne monografije z naslovom Sakralna dediščina Šaleške doline, ki je izšla leta 1998 in je delo treh avtorjev: Roka Polesa, Marjane Gmajner Korošec in Nike Lalek. Monografija predstavlja standard, kako se izpelje umetnostna topografija nekega območja. S to monografijo je Šaleška dolina dobila ogromen bazen podatkov umetnostnozgodovinskega pogleda na preteklost cerkvenih institucij v dolgem razmaku med srednjim vekom in sedanjostjo.

S srednjeveško zgodovino pa se je sistematično ukvarjal tudi Tone Ravnikar ter objavil vrsto razprav o dolini v razponu med 10. in 15. stoletjem. V razpravah se je dotikal tako plemiške zgodovine kot zgodovine cerkve ter obeh urbanih naselij – trgov Velenje in Šoštanj. Ker ne bi imelo smisla naštevati vseh objavljenih del, navedimo le nekaj ključnih, ki

pa bodo radovednega bralca napeljala tudi na ostale naslove. V prvi vrsti je treba seveda omeniti monografijo Po zvezdnih poteh. Izšla je leta 2007 in predstavlja nekoliko predelano doktorsko disertacijo. V njej predstavlja prostor Šaleške doline enega ključnih prostorov, ki jih obravnava. Poleg tega je potrebno omeniti še razpravo z naslovom Vzhodna polovica Šaleške doline v srednjem veku, ki je izšla kot del že citirane monografije Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolici, ter monografijo Zgodovina Šoštanja (2011), kateri obdelujeta vsaka svojo polovico Šaleške doline v srednjeveškem času.

Tako lahko zapišemo, da je srednjeveški čas, ravno nasprotno od tega, kar smo ugotavljali leta 1989, sedaj relativno dobro obdelan, seveda pa je še vedno veliko prostora za nadaljnje raziskave, posebej v zvezi z agrarno zgodovino, vprašanji, povezanimi s kolonizacijo doline ... Posebej pa je potrebno poudariti, da je čas 15. stoletja v veliki meri izpadel in še čaka na obdelavo.

Zadnja ugotovitev pa v še mnogo večji meri velja za čas t. i. zgodnjega novega veka oziroma obdobja med 16. in 18. stoletjem. Čeprav so bili narejeni posamezni poskusi, je to obdobje ostalo v največji meri neobdelano in čaka na raziskovalca, ki se bo podal v arhive in se lotil teme iz samih osnov. Med teksti, ki obravnavajo to obdobje, pa vendarle omenimo razpravo Toneta Ravnikarja Čas prehoda med srednjim in novim vekom v Šaleški dolini, ki je del citirane monografije Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice. Poleg tega pa je treba omeniti vsaj še delo Mirana Aplinca, Vošnjaki – industrialci iz Šoštanja, izšlo leta 2005, ki je s svojim zasledovanjem izvora te pomembne šoštanjske industrijske družine segel vse do 16. stoletja. Z omenjenim časom pa se v največji meri ukvarja tudi monografija Šaleški gradovi viteza Gadolle, Velenje 2015, v kateri ob izdaji transkripta in prevoda do tega časa neznanega rokopisa o zgodovini nekaterih gradov in dvorcev v celjskem okrožju, kot je to naslovil sam Gadolla, prinaša tudi razprave Borisa Golca, Petra Zimmermanna in Toneta Ravnikarja, ki vsak s svoje plati osvetljujejo in dopolnjujejo Gadollino študijo ter prinašajo nova spoznanja o Šaleški dolini. Seveda pa

ostaja osnovna ugotovitev jasna: potrebno bo delo v arhivih in vrnitev k temeljnim raziskavam.

Citirana monografija o zgodovini mesta in okolice po skoraj dveh desetletjih od izida še vedno predstavlja izhodišče tudi za raziskave preteklosti doline v 18., 19. in 20. stoletju. Za 18., deloma pa tudi za 19. stoletje je še vedno najpomembnejša referenca prispevek Jožeta Hudalesa Šaleška dolina v 18. in 19. stoletju (str. 241–304), ki poleg kronološkega pregleda političnega dogajanja, ki je v tem času zadevalo vzhodni del doline, prvič podrobneje oriše kmetijstvo in poljedelstvo, obrt, poklicno in socialno strukturo v 19. stoletju, šolstvo, kulturno in društveno življenje v Velenju. Obsežnejše zaključno poglavje pa povzema prvine vsakdanjega življenja prebivalcev z nekaterimi pomembnimi etnološkimi prvinami, kakor so jih zabeležili v znameniti rokopisni Göthovi topografiji Štajerske iz leta 1843, opisi oblačilnega videza in značilnosti trškega in kmečkega stavbarstva v trgu Velenje in okolici, podatki o nekaterih šegah in navadah v tem času itd. Nadaljuje tudi z raziskovanjem nekaterih demografskih potez Velenja in okolice v letu 1754 in 19. stoletju, ki jih isti avtor še ni zajel v svojo monografijo o demografskih značilnostih rojstev, porok in smrti v župniji Velenje do konca 19. stoletja, ki je z naslovom *Od zibelj do groba* izšla že leta 1997.

Tudi članek Milana Ževarta, ki zarisuje nova spoznanja o razvoju vzhodnega dela Šaleške doline od začetka 1. svetovne do konca 2. svetovne vojne, v isti monografiji pa tudi članek Damijana Kljajiča o Velenju po letu 1945 in Vlada Vrbiča o Velenju na prelomu drugega tisočletja ter Petra Polesa o arhitekturnem razvoju mesta še vedno predstavljajo prvo referenčno literaturo o razvoju Velenja v 20. stoletju.

S področja etnologije, ki si je v okviru dosedanjih izdaj Šaleških razgledov pridobila pomembno mesto med družboslovno-humanističnimi prispevki in si zagotovila pomembno mesto v sklopu tistih raziskovalnih prizadevanj, ki so doslej največ prispevali k razkrivanju preteklosti Šaleške doline, je v zadnjih dveh desetletjih doživelo objavo relativno malo avtorjev. Po objavi največje zbirke »narodopisnih« zapisov velenj-

skega učitelja Franja Mlinška (izbrala in uredila Jože Hudales in Ivo Stropnik v ŠR 7 leta 1991), ki je tudi v slovenskem merilu ena večjih izdaj tovrstnega gradiva, je največ krajših zapisov prišlo izpod peresa Jožeta Hudalesa. Ta je pripravil kar sto nadaljevanj Etnoloških paberkovanj, ki so izhajala v časopisu Naš čas od leta 1996–1998 in prinašala različne etnološke drobce, ki so se tematsko navezovali na koledarske šege, a so se v rubriki pojavljali tudi drugi prispevki s temami iz vsakdanjega življenja v Šaleški dolini v preteklosti.

Krajših prispevkov – oz. boljše etnološkega gradiva z interpretacijo – je bilo največ zbrano in objavljeno v Zbornikih raziskovalnih taborov, ki jih je od leta 1989 dalje organiziral Kulturni center Ivana Napotnika Velenje, kasneje pa ERICo Velenje. Po taborih v Zavodnjah, na Paškem Kozjaku in v Škalah so po taboru v Belih Vodah izdali tudi prvi zbornik, ki prinaša prispevke s področja etnologije. Sledili so še zborniki s taborov v Vinski Gori, ki so bili leta 1997 in 1998, zbornik pa je izšel 1999, zbornik s tabora v Velenju, ki je bil leta 1999 in 2000, izšel pa leta 2001, ter zbornik Šmartno ob Paki s tabora za leti 2001 in 2002 in je izšel 2003 ... Poleg Hudalesovih prispevkov, ki se je ukvarjal s šegami in navadami ob rojstvu, poroki in smrti, so etnološke prispevke prispevali še Zalika Klemenc (prispevki s področja starosti, smrti in ljudskega zdravilstva – Vinska Gora 1999 in Velenje 2001), Vladimir Šlibar (s področja raziskovanja ljudske prehrane; Vinska Gora 1999, Velenje 2001 in Šmartno ob Paki 2003) ter Mile Trampuš o ljudski glasbi in plesu (Vinska Gora 1999) ter nato še na isto temo Urša Šivic (Velenje 2001 in Šmartno Paki 2003). Na etnološko zanimiva področja je pogosto posegala tudi raziskovalna skupina s področja arhitekture (npr. Rok Poles in Špela Janežič – ljudsko stavbarstvo in sakralna znamenja, Šmartno ob Paki 2003). Rok Poles je segel na področja etnologije tudi s prispevki o ljudskih izročilih na območju Šaleške doline (o bergmandeljcu ter o zmaju-pozoj v Šaleški dolini v zborniku Velenje 2001).

Od leta 2013 je problematiko ljudskih izročil o gradovih v treh različnih obsežnejših prispevkih obravnaval Jože

Hudales. Najobsežnejše etnološko delo, ki je zaradi avtorja in izbire terena povezano s Šaleško dolino, pa je pred kratkim izdana monografija o sodobnih povedkah v Sloveniji Ambroža Kvartiča, ki je izšla leta 2017.

Že od začetka pa so na vseh raziskovalnih taborih obstajale raziskovalne skupine s področij arheologije (vodila jih je Daniela Brišnik), starejše zgodovine (kolonizacija in zgodovina gradov), ki jih je vodil Tone Ravnikar, in sodobne zgodovine Šaleške doline, ki jih je vodil Damijan Kljajič. Zborniki raziskovalnih taborov so prinašali v skladu z raziskovalnimi prioritetami organizatorja taborov (od 1989 Kulturni center, Muzej Velenje, kasneje pa Erico) vedno več vsebin, povezanih z geografijo, geologijo, okoljevarstva oz. ekologije.

Poleg zbornikov raziskovalnih taborov moramo med bolj temeljitimi – monografskimi deli s področja novejšje zgodovine iz zadnjega desetletja in pol omeniti dve monografiji, ki sta podrobno raziskali obe najpomembnejši gospodarski dejavnosti v dolini: premogovništvo je izjemno podrobno obdelal Anton Seher v svojih dveh knjigah Zgodovina premogovnika Velenje, ki sta izšli v letih 1995 in 1998. Poleg te moramo omeniti še monografijo Vošnjaki – industrialci iz Šoštanja, ki jo je napisal Miran Aplinc (Šoštanj 2005) in sega v 16. stoletje, a se seveda zlasti natančno ukvarja predvsem z usodo te družine in njihove tovarne v 19. in 20. stoletju. Aplinc je tudi iniciator in urednik serije zbornikov o usnjarstvu na Slovenskem, ki so izhajali v šestih zvezkih – ne vedno z istim imenom – od leta 2005 do 2015.

Iz zadnjega desetletja je treba omeniti še dve monografiji Jožeta Hudalesa, ki se obe nanašata na nedavno preteklost Šaleške doline; leta 2009 je ta avtor obdelal razvoj zdraviliškega kompleksa in nato bolnišnico v Topolšici ob njeni 90-letnici. Dobršen del bogato ilustrirane knjige se sicer nanaša na čas po letu 1919, ko je tu nastala znamenita bolnica za tuberkulozne bolnike. Druga monografija istega avtorja z naslovom Življenje v novem mestu: Velenje in njegove urbane identitete 1945–1960, pa prvič tako obsežno razkriva najpomembnejše poteze burnega razvoja, ki ga je to najmlajše slovensko mesto

doživel v socializmu.

Poleg teh del z znanstvenim aparatom in znanstvenimi intencami pa je v zadnjih dveh desetletjih nastala vrsta spominskih knjig in knjižic, v katerih so njihovi avtorji zapisali svoje spomine in različne zgodbe, ki nam slikajo različne lepe in manj lepe plati življenja v dolini. Med njimi so obsežne življenjske zgodbe Nestla Žganka (Spomini rdečega kralja 1999), Karla Stropnika (Mojih šestdeset let 2002), Ludvika Polanca (Kruh je moje življenje 2003), Jožeta Novinška (Zgodbe enega življenja 2005), Zofije Mazej Kukovič (Voz na strmini 2010) ter Rudija Povšeta (Tudi moj majhni boj 2012). Še bolj obsežni spominski zapisi pa so Škalske zgodbe (2012), ki jih je zbralo društvo Revivas, uredila pa Jože Hudales in Verica Pogačar, pa spominski zapisi Vrtiljak življenja (2001, urednik Damijan Kljajič) in Črno-zlati spomini (2005, uredil Jože Hudales) članov Etnološkega krožka Univerze za III. življenjsko obdobje. Najpomembnejša zakladnica takih spominskih prispevkov pa je gotovo tudi Sto zaleščanskih portretov Vlada Vrbiča (2016), ki prej omenjeni zakladnici spominskih zapisov dodaja sto novih zgodb, ki pričajo o ljudeh, časih in krajih, v katerih živimo. Ne glede na to, koliko je »resnic« v posameznih portretih, pa bo iz njih večjemu proučevalcu in pozornemu bralcu vedno mogoče razbrati tisto, česar iz ostalih zgodovinopisnih virov ne bo nikoli mogoče razbrati – glasove prebivalcev teh krajev.

Kljub taki množici krajših in daljših spominskih in tudi nekaj znanstvenih prispevkov pa je tudi ta del dolinske preteklosti še vedno v marsičem neobdelan. V 19. in 20. stoletju so še vedno neobdelana mnoga vprašanja vzpona in padca meščanstva in njegove značilnosti v lokalnih razmerjih. Po letu 1945 pa je neraziskanih tem še več; med njimi se zdijo najpomembnejša prva povojna leta in vprašanja meščanske in kmečke opozicije aktualni oblasti v zvezi z razvojem Velenja in Šoštanja, pa tudi vprašanje urbano-ruralnih identitet, ki so jih prinašali priseljenci (najprej iz Slovenije, od šestdesetih let 20. stoletja pa tudi z drugih območij nekdanje Jugoslavije).